

„САСУДИ” РЕЧИ АНЂЕОСКЕ ХРАНЕ И „ЧАШЕ” ЖИВОТВОРЕЋЕГ ПИЋА У СТАРОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ¹

У раду су посматрани приповедни облици у старој српској књижевности према оновременом ауторском схватању речи као изражајног средства и књижевног *текста* као „плетенија словесима” у разним „говорним вештинама”, књижевним облицима, чију су функцију писци видели у педагошком, моралном и естетском деловању на читаоце/слушаоце. Преко разних алегоричних они су назначавали чулни карактер књижевне уметности, структуру књижевног дела те експлицитне и имплицитне облике приповедања.

Кључне речи: дело – трпеза; сасуди – жанрови; прича – јело; говорне вештине – украси.

1. „У почетку бјеше ријеч [...]”

У складу с јеванђељским речима „У почетку бјеше ријеч и ријеч бјеше од Бога и Бог бјеше ријеч”, наши средњовековни писци су видели књижевни текст као *плетеније словесима* (Азбучник 1990: 252–255), „ткање” речима (Ркт 1992: „Текстура”) божанског порекла и садржаја. Усвојити књижевни текст, *насићити се словеса*, за њих је била својеврсна еухаристија² аналогна причешћу хлебом и вином („Једите,

* vucilovac@hotmail.com

¹ Стара српска књижевност представљена је у нашим наставним програмима скромним изводима из два-три текста, недовољна да се на основу њих стекне и приближна представа о развојним токовима и књижевним делима ствараним у неколико векова. На основу њих више се говорило о културноисторијским приликама у средњем веку него о књижевној уметности којом се непрестано надахњују сви ствараоци, нарочито песници и прозни писци. Ово је покушај да се представе и неке књижевне одлике дела српских писаца средњег века. За њим би требало да уследе и други радови, посебно из непосредне наставне праксе.

² Формулације „Једите, ово је тијело моје *новога завјешта*” и „Пијте, ово је крв моја *новога завјешта*” упућују на „усвојене” поруке текста као склопљени „нови савез” са Христом. То на визуелни начин потврђују и фреске на којима свеци гутају исписане ротулусе.

ово је тијело моје” и „Пијте, ово је крв моја”), литургијским симболима Христовог тела и крви. Није случајно Теодосије (13. век) назвао своје житије Светога Саве „трpezом речи анђеоске хране” а архиепископ Данило Пећки (1270–1337) своје житије краља Милутина, према псаламској матрици, „животворећим пићем”. Њима су хтели да „насите” и „напоје” читаоце и тако испуне свој просветни, морални и естетски задатак јер „духовна повест носи гомилу радости послушним душама и лако одбацује и одгони читав облак печали” (Азбучник 1990: 71–72). Поређење са трpezом (уп. CURTIUS: 1971: 143–145), поред симболичне истоветности *чулне* и *духовне* хране, упућује и на истоветност структуре књижевног дела и трpezе са свим сасудима, јер као што су поједина јела и пића на трpezи у различитим сасудима, тако је и књижевни текст, духовна храна и духовно пиће, у различитим књижевним облицима, (под)жанровима. Они у старој српској књижевности још чувају своју посебност, као „цветови у букету” с којим такође пореде књижевно дело, што потврђују етикетна именована „похвале”, „слова”, „молитве” и „плача” у житијима; нпр, „мољаше се овако говорећи”, „и са сузама говораше”, „китећи *похвалама*”, „*илачући* жалосно говораше” итд. Иста је функција и сасуда на трpezи и жанрова у делу: у сасудима су на трpezи главна храна и додаци, различити зачини, и пиће; у тексту су у жанровима главна прича и њени наративни, реторски и лирски додаци. И као што „прилози” и „зачини” треба да учине храну на трpezи пријатнијом, тако и мањи књижевни облици у делу, како стоји у *Речнику књижевних шермина*, као „говорне вештине” и *украси* „треба да оживе текст и потакну код читаоца узвишене мисли и дубоке осећаје” (Ркт 1992: „Стил”). Слично и Теодосије жели „анђеоском храном” да „узбуди” своје читаоце, „лење духом”, и подстакне бар мало „ка врлини”.

2. „[...] достојно ко да исприча!”

Поред утилитарне, често пренаглашаване функције средњовековне књижевности, не сме се занемарити ни висок естетски захтев оновремених писаца. Код Теодосија га примећујемо у атрибуту „анђеоски” за „добар садржај” и „лепу форму”, а код архиепископа Данила у аналогiji житија краља Милутина са „венцем од неувелог цвећа”. Стефан Првовенчани, опет, псалме и појања у свом житију Светог Симеона назива „цветићима”, тј. украсима житијне приче. Писци често истичу жељу да

„слатко“ говоре, да њихов текст буде „сат меда“, да поучне садржаје *зачине* разним додацима. На тај начин они указују да се књижевна уметност не обраћа само непосредно разуму. Још је Св. Јован Златоусти назвао чула *гледања, слушања, укуса и мириса* „капијама“ кроз које се усељавају „добре мисли у град душе“. И наш Свети Сава говори о „премудрим чулима“ *гледања, слушања, мирисања и миловања* кроз која се стари отац „насићавао“ жељеног сина. И модерни теоретичари сматрају да читати на „структуралистички начин“ значи „разабирати најједноставније гестове људске егзистенције и културе: гледање, говорење, слушање и читање“ (Ркт 1992: 872). Чулна средства помажу да доживљај исказан артикулисаном речју буде потпунији, живописнији. Јер, слушањем се чује и разуме *реч* пуна „соли“, мисаоног садржаја и утилитарне поруке (Св. Симеон саветује: „храни речима срце своје, јер у њима је извор живота“), али слушањем се доживљава и *мелодија* као чулно деловање речи: Немања ужива у слушању „појања слаткогласне птице“, молитава монаха Саве. У том „слаткогласном појању“ треба подразумевати и уметничку функцију *мелодије* и *ритмике* у појединим „говорним вештинама“, (под)жанровима. Пробуђена пролећна природа испуњава сва чула Деспота Стефана: *слуха, шумовима* које производи поветарац („ваздуха танкога неким гласовима глашењем“) милујући и његово лице, и *њуха* („од цветова пријатна мириса и травоносне“), и *гледања* прозрених слика („горама врхове, и луговима пространства и пољске ширине“). Сви ти чулни осети улазе у „град душе“ и слажу се у доживљај неисказиве лепоте („и самога човечанског јестатства обнављање и веселост“) садржан у усклику: „достојно ко да исприча?“

Према томе, сложени доживљај света је тешко адекватно изразити артикулисаном речју усмереном само разуму. Потребно је, каже Свети Сава, поткрепити изговорену реч и *поиледом* („очи твоје нека право гледају“) и *већама* („веће твоје да се крећу на оно што је праведно“) и *ходом* („право ходи својим ногама и путове своје исправљај“ – Сск 1970: 59). Ако се апстрахује морални смисао ових савета, онда се наведене чулне радње могу тумачити као атрибут *„доживљенога говора“*. Јер, очи су „прозори душе“ па „гледање право“ док се говори потврђује њихову истинитост и искреност, како каже Његош „очи зборе што им вели срце“; узвијање већама сугерише озбиљност речи и саживљеност говорника с њима, а ход (поред тога што синтагма „својим ногама“ упућује на значај самосвести а савет „путове своје исправљај“ на потребу самокритичности), може да буде и чулна потврда дубоких емоција, неисказивих речи-

ма. Такав је Теодосијев опис сусрета оца и сина на Светој Гори након више година: „[...] о несхватљиве им радости, што *исказаши не умет!* Јер не беше ни *їласа* у обојице, и, *да не би задржан, оїац наједном хоћаше ласши*”.

3. „ПРЕМА ВАШЕМ ДОСТОЈАНСТВУ”

Иако је житије, као и други средњовековни књижевни облици, структурно и стилски канонизован жанр (Азбучник 1990: „Житије”), ипак се о сваком посебном тексту житија, и поред истог предмета, може говорити као засебној духовној „трпези” са различито *дизајнираним* „сасудима” већ према „достојанству” читалаца. Као што је познато, и Теодосије и Доментијан су писали житија о Светом Сави, али су њихове „трпезе речи анђеоске хране” потпуно различите и по обради основне хране, приче о Светоме, и по „дизајну” сасуда на трпези, односно поджанрова у тексту. Теодосијева трпеза је намењена читаоцима скромнијег друштвеног статуса и знања („лењим духом”), јер треба са те трпезе да се „насите” поука и знања за што су услови „језик јасан и реч разумна”. Још су рани хришћански писци истицали да „онај који учи има нешто заједничко с оним који једе: једноме, као и другоме треба храну учинити *укуснијом* различитим зачинима” (Curtius 1971: 144). Зато је на трпези храна, поучни садржај, на отвореним сасудима, као на дискосима „Тајне вечере”, да је разумеју и они „лењи духом”, односно „гледајући да виде”, и са онолико *зачина* колико је потребно, Теодосије каже „од чести” и „с мером”, да лакше пробаве храну управо по улититарном ставу да „због непробављивости већине њих треба да се и сама она јела зачине” (Curtius 1970: 144), и то у сасудима на које су они већ били навикли. Сам писац каже да су облици „приче” најважнији и најчешћи сасуди на његовој трпези у које ће разделити житије Светога, нпр: *їрича* о Растковом бекству на Свету Гору, па *їрича* о Стрезу, па *їрича* о мирењу браће, итд. Најпре зато што омладина воли облик „приче” са ратничким, забавним садржајима, потом што је „лења духом” па им треба ангажовати чула, посебно вида: да „гледајући виде”. Узор му је Христос који је такође неуким говорио поуке „крз приче”. Зато је његов сасуд отворен, дискос, на коме је *їрича* о Светоме видљива, чулно конкретизирана у „оживљени стуб”, у јасном хронотопу и чврстој узрочно-последичној вези приповедних делова. На „трпези” је, дакле, у првом плану „главно јело”, живот Светога,

са умереном количином додатака и зачина,³ што је аналогична превласти приповедног садржаја над пратећим поджанровима. С разлогом су књижевни историчари истицали да је његово дело „једножанровско“, „приповедачко“.

Доментијанова „трпеза“ сасвим је другачија. Припремана је као „харизма“ за краља Уроша, ктитора најлепших задужбина и фресака Милешеве и Сопоћана, доброг познаваоца уметности и књижевности. За његово префињено „непце“, на свечаној трпези је посебно припремљена духовна храна, у раскошним сасудима, како по етикецији и доликује владару. Причу о Светоме, чврсту храну, он је преточио у химну, божанско „пиће“, као што се и млеко, симбол основне хришћанске хране, умешним радом претвара у *сир*, алегорију препознатљивог садржаја за неуке, и у *маслац*, „сладак духовном непцу“ учених. Очигледно су и њему биле познате ране хришћанске алегорије супстанци млека као троструког смисла Светог писма: прво „воденасте текућине“ која приказује „историју“, „обичну супстанцију“ у којој је „уживање оскудно“; потом супстанце сира као „круте хране, пуне садржине“, садржине „прича“ намењених за поуке, и на крају маслаца, преобликоване изворне „воденасте текућине“, у „тропологију“ која „прија *неицу духа најслађе*“ (Curtius 1971: 145). Доментијану су били важнији од основног „јела“, приче, свакојаки духовни ужици, сласни поетски „зачини“, од поучног приповедања *средњим* стилем, „јасним језиком“, важније узношење *високим* – метафоричним експресијама. На „трпези“ за ученог краља нема „плитких“ сасуда јер Доментијан прибегава узвишеном стилу чије су одлике „емоционалност појачана до егзалтације, експресија која се спаја са апстраховањем, апстракција осећања са апстракцијама богословске мисли“ (Лихачов 1972: 137). За такав Доментијанов етерични садржај асоцијативних поетских слика, разуђених рефлексивних и различитих филозофских реминисценција, били су прикладнији *монументални* сасуди, тј. (под)жанрови развијани и на неколико страница; за пиће попут оног у *икосу* Светих отаца: „Чаша коју ја држим чаша је Премудрости / ово

³ Хуманиста Марко Марулић, у Посвети свога житија о „пресветој Јудити“ каже да неће читаоцима, такође неким (који не знају учени латински језик), изнети само „причу о Јудити“, преузету из Библије, као што ни вешт кувар не износи на „господску трпезу“ само „просто печено или кувано“, него ће причи додати разне „украсе“ као што и кувар основном јелу, печењу, додаје различите „зачине“ („шафран, папар“ и сличне ствари), да би слађе било оним који буду за том трпезом „благовали“.

пиће Истине ја речју Божијом захватам” (АТАНАСИЈЕ 2009: 16) били су прикладнији *дубоки* кондири да би задржали узбуркане „ритмичке валове” његових рефлексија и асоцијација; и *раскошној дизајна*, подобног његовом исихастички кићеном стилу и његовим метафорама светлости (уп. Трифуновић 1972: 349–371).

Зато је с правом речено да је његово житије Светога Саве „поетско” и „вишежанровско”.

4. „ВЕНАЦ ОД НЕУВЕЛОГ ЦВЕЋА”

Дакле, житије је духовна трпеза на којој је основно јело класична биографска прича на различите начине разрађивана. Да би та храна била „анђеоска” додају јој писци, попут куvara, бројне прилоге и зачине за које је потребан читав низ различитих сасуда приповедне, реторске или поетске природе. Тако је на „трпези речи анђеоске хране” и епска фабула с објективном тачком гледишта дистанцираног приповедача-аутора, и низ њених украсних додатака у облицима исказа литерарних јунака: њима се мења приповедна релација од спољашње ауторове до унутрашње јунакове, од посредног приповедања до непосредног казивања, од статичне (дистанциране) позиције свезнајућег приповедача у трећем лицу до динамичких промена казивачевих положаја и његовог непосредног миметичког говора. Према томе, дистанцирано објективно приповедање свезнајућег приповедача, *први је и најшири приповедни слој*, онај „видљив” и неуким. Ту причу допуњују и у њу се, као у Данилов „венац од неувелог цвећа”, *илећу* „цветићи”, друге „говорне вештине” карактеристичне за унутрашње казиваче, литерарно оживљене ликове („оживљене стубове”). Оне ће увек бити подешене према припадајућем жанру, нпр. похвали, молитви, плачу, слову, односно према етикецијама догађаја, понашања и подобне речи (уп. Лихачов 1972: 105–131). Тако су две сцене из Савиног житија „кир” Симеона, о абдикацији владара и смрти монаха, различите по жанру, сасуду „говорне вештине”, и по етикецијама усклађеним са природом догађаја и актера.

У првом случају Немања је још владар па је и његова геста у вези са тим статусом: заповедним „мир с вама” и „слушајте моје речи”, он је „оживљени стуб” моћног владара који доминира сценом. Његова реч надјачава жамор и плач масе, његова геста управља сабраним народом. Чак је и реч упућена синовима као аманет више опомена и наредба коју

морају поштовати. Државни разлог је изнад родитељског осећања, у складу са сасудом реторског „слова“.

У другој сцени старац Симеон је „божји човек“, скромни монах на рогозини с каменим узглављем. Таквој сцени и тако фиксираном лику подешен је молитвени тон његових речи упућених присутним монасима, у топосима скромности баш према хришћанском ставу „бити мањи од најмањег“. Сада је његово обраћање сину пуно нежности, а речи „чедо моје вазљубљено“ пропраћене су и „говором“ чула: *узимањем* Савине главе у руке, *љубљењем*, *миловањем* и *мирисањем*. Та нежност и благост изазивају у Савином сећању контрастне слике: „зар је то онај од ког су дрхтали многи!“ Грађење слике и асоцијативно уоквиривање Немањиног живота у сасуд *некад* и *сад*, чине Савино приповедање на моменте изразито лирским. Он лиризам постиже „плетенијем“ речи у „ритмичким валовима“ подобним његовим емоцијама и асоцијацијама, стварајући од њих сасуд песме (КАЛЕЗИЋ 2010: 45–48). Миодраг Павловић (1973: 3) је последњи пасус његовог житија штампао у својој *Антологији српској њесништва* као малу песничку целину („Слово о мукама“) која се конотативно шири у универзалну рефлексiju, чију је етеричну општост Свети Сава „заокружио“ ритмичким границама у сасуд поетске „чаше“.

5. „СКРАТИЋУ ПРИЧУ ДА НЕ УМНОЖИМ ПИСАЊЕ“

Историчари књижевности оценили су Светога Саву као доброг приповедача, јасног и сажетог, писца који је умео да усклади пропорције свога житија са оквирним жанром типика и да пажљиво гради структуру своје приче. Свој сасуд ктиторског житија *дизајнирао* је према трпези правног типика одређивши се само за исечак из Немањиног монашког живота. Уоквирио га је уводном напоменом „Као што знате овај наш манастир“ и завршном „Треба и ово да знате“, и тако истакао његову разлику од опширног сасуда житија којем би предмет приче биле и оне теме у завршној напомени (о рођењу, два крштења, два монашка лика, две сахране, итд.) и његову функцију мањег сасуда у већем некњижевном сасуду *Студеничкој шийика*. И поред композиционог и тематског скраћивања предмета житија, он напомиње читаоцима „*скратићу причу да не умножим писање*“. То „скратићу“ значи да ће о започетом причати тако да са што мање речи каже што више, што је блиско Андрићевом идеалу „да речима буде тесно а мислима пространо“. Да би то

остварио Свети Сава прибегава разним „говорним вештинама” којим у мање поетске сасуде „кондензује” епско причање.

На пример, када Стефан Немања приликом абдикације код Петрове цркве држи опроштајни говор и при томе истиче искушења која је имао као владар Србије, он целу историју своје владавине сажима у псаламску слику: „А многи иноплеменици устадоше и нападоше ме као *йчеле саће*.” Ту није реч само о поетској слици „пчела и саћа”, него и о „скраћивању” дугих приповедања о рајском богатству Србије, о бројности непријатеља и тежини тих борби. Читава слика је мали поетски сасуд за „ритмички вал” емоција и рефлексивна у инверзивном поретку реченица са акцентованом енклитиком на крају, као стиху.

За други пример кондензовања приповедног материјала у конотативни контекст може да послужи Савина скраћена „прича” о преносу Немањиних моштију са Свете Горе. Познато је да је „пренос моштију” и засебан жанр (Азбучник 1990: 283–287), већи сасуд, и чест поджанр, мањи сасуд, у структури светачких житија са низом жанровских мотива и топоса. Свети Сава је целу причу, карактеристичну за тај (под)жанр, сажео у песничку слику: „прођох што се каже *кроз ојањ и воду* цео и сачуван и ничим повређен”. Слика „огња и воде” постала је метафора избегнутих и савладаних препрека на дуготрајном путовању од Свете Горе до Студенице. Метафором је замењена прича, сликом приповедање, па отуда и нема „транслације” као сасуда, поджанра. То сажимање приповедног контекста у његов „топос”, Свети Сава чини на принципу сажимања шире приче у пословични облик па ће се и сам послужити њеним обртом: „*што се каже*, кроз огањ и воду”. Чињеница је да хагиографском жанру „преноса моштију” и није било места у житију „господина” Симеона, јер је писано пре његове канонизације за свеца, али је овде индикативан поступак претварања епске приче у поетску слику као начин да се „скрати причање” и „не умножи писање”.

Поступак Светога Саве згодан је пример за поступке и других српских средњовековних приповедача, само што га је он и поетички образложио. Стари књижевни текстови су препуни жанровских и стилских топоса као *сасуда* и *микросасуда* кондензованог приповедног материјала, али и имплицитног приповедног тока. Примери могу да буду атрибути у облицима синтагми „небопарни орао”, „грлица једномужица”, „недремани лав”, те библијске аналогije „други Аврам”, „праведни Јов”, „премудри Соломон” итд., које наши писци употребљавају као *знак* емблематичан за поједине литерарне јунаке. Тада топос није само „епитет”,

мада је и у тој функцији, него је и „глоса“ читавог литерарног или библијског текста. Тако наведени стилски топос постаје мали, и то „затворени сасуд“ за „исцеђену“ етеричну супстанцу, попут мириса, са „етикетом“ за њен садржај. За неупућене читаоце, то је празан „сасуд“ а „етикета“ нешто као непозната реч. За упућене, опет, то је знак за асоцијативну шетњу по широком пољу означеном етикетом, за напоредно „читање“ и додатне имплицитне приче. На пример, када уз име кнегиње Милице читамо *еџикейшу* „грлица једномужица“, прва асоцијација је на средњовековно „слово о грлици“, порекло топоса, а онда се из међуодноса знака („грлица“) и означеној (Милица) умножавају и преплићу многе асоцијације метатекстуалног карактера: *историјске*, о Милице, жени, удовици, мајци, монахињи, ктиторки; *симболичне*, о Милице, парадигми за судбину српске жене уопште, па о Милице *инспирацији* бројних уметничких дела, ликовних, писаних и усмених, од њених до наших дана.

На тај начин писац не нуди читаоцу само „готову причу“, него му омогућава да је сам „допуни“ асоцијацијама на основу искуства и лектире и тако осети како се „благоухани мирис“ из приповедних „микросасуда“, топоса,⁴ конотативно шири у разним правцима. Према томе, књижевно дело у средњем веку и јесте било „трпеза речи анђеоске хране“ у бројним *сасудима*, некад више усмерена да буде „извор животу“ у облику чврсте поучне приче, а некад, за читаоце више културе посебно, да буде слатка храна префињеном „духовном непцу“ и лествица души у просторе виших лепота.

⁴ Слично је и са топосом „небопарни орао“ уз име Светог Симеона. „Слово о орлу“ каже да орао живи 100 година, да му се од старости (грехова) залију очи па онда „дође на рајско језеро на истоку, и опет падне на прост камен, и стоји осам дана на камену и спадне му сва болест на камену. И опет се купа у рајском језеру трипут на дан, и стоји на сунцу и кад се разгреје од сунца, тада му се очисте очи и буде као млад“. Укратко, Немањин владарски живот је „овоземаљски лет“, окончан *очишћењем* у монаштву на Светој Гори – „рајском језеру“, после чега је уследио његов нови живот, „небопарни лет“ у светитељском лику. Емблематични топос („небопарни орао“) подстиче асоцијације на сва историјска и литерарна знања о Стефану Немањи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Азбучник 1990: Ђорђе Трифуновић. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Нолит.
- АТАНАСИЈЕ 2009: Атанасије, еп. ЗХП. *Бої ошца наших*. Манастир Хиландар.
- КАЛЕЗИЋ 2010: Димитрије М. Калезић. „Слово о уму“ Светога Саве. *Прилози за КИФ*, Београд (252–255).
- ЛИХАЧОВ 1972: Д. С. Лихачов. *Поешика старе руске књижевности*. Београд: СКЗ.
- ПАВЛОВИЋ 1973: Миодраг Павловић. *Антологија српскої јесништва (XIII–XX век)*. Београд: СКЗ.
- ССК 1970: *Стара српска књижевност*. Нови Сад – Београд: Просвета.
- ТРИФУНОВИЋ 1972: Ђорђе Трифуновић. *Доментијан песник светлости*. Ђ. Трифуновић (ред). *Српска књижевност у књижевној кришци*. књ. 1. „Стара књижевност”. Београд: Нолит.

- CURTIVS 1971: Ernst Robert Curtius. *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*. Zagreb: МН.
- РКТ 1990: *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit.

Branko Letic

“Vessels” of the Words of Angelic Food and „Glasses”
of the Life-giving Drink in Mediaeval Serbian Literature

Summary

The paper indicates the explicit and applied poetics of narration in mediaeval Serbian literature. The literary text was explicitly named as „spiritual food” and „spiritual drink”: it was supposed to „feed” the readers and to „quench” their thirst. According to that analogy, the literary work was a „table” with plenty of food and drinks in various „vessels”, specially prepared for common and eminent guests. It may be described as a narrative text in the form of the main „story” and its additions, various „speak-

ing skills”. So, the literary work is a combination of „useful” and „pleasant” utilitarian „food” and „spices”, which should make it good tasting. Depending on the possibility of readers’ reception, sometimes the *narrative content* is simplified in order to be understandable to the ignorant, and sometimes, taking into consideration the literate readers, it is flamboyant as abundant offerings at the table for eminent guests and connoisseurs.

Key words: work - table; vessels - genres; story - food; sub-genres - spices; speaking skills - ornaments.

